

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 271.2(477.7)«17–18»

Кагамлик С. Р.,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kagam@i.ua

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ ПРОТИ ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: СПІР ЗА МОНОПОЛІЮ НА КИЇВСЬКЕ ДРУКАРСТВО ЯК ДЕСТРУКТИВНИЙ ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ ЕЛІТИ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

На основі матеріалів архівних фондів розкрито конфлікти Київської митрополічної кафедри та Києво-Печерської лаври у XVIII ст., основою яких послужив спір за монополію на київське друкарство. Досліджуються спроби київських архієреїв Тимофія Щербацького та Арсенія Могілянського відкрити власні друкарні при Київській митрополічній кафедрі та дії керівництва Києво-Печерської лаври щодо захисту видавничих привілеїв Печерської друкарні як єдиного в Києві видавничого осередку. Обидві сторони намагалися досягнути успіху за допомогою спеціальних уповноважених осіб, які виконували функції церковних адвокатів на теренах столичних міст Російської імперії. Зроблено висновок, що конфлікт корпоративних інтересів провідних київських церковних інституцій послужив деструктивним чинником консолідації української церковної еліти ранньомодерної доби.

Ключові слова: Київська митрополія, Києво-Печерська лавра, церковна еліта, київське друкарство, консолідація, деструктивний чинник.

Значення Церкви як консолідуючого чинника українського суспільства загальновідоме. Причому її роль особливо зросла в ранньомодерну епоху історії України, коли Церква значною мірою переймала функції державної влади, а культура носила переважно релігійний характер. Тоді саме представники українського вищого духовенства виконували роль релігійного, духовного, культурного й інтелектуального проводу суспільства. Водночас історія Київської митрополії XVIII ст., як і сучасної доби, містить приклади роз'єднання інтересів церковних еліт, що мало негативні наслідки для українського суспільства. З'ясування їх причин необхідне для подолання деструктивних процесів в середовищі сучасної української православної церковної еліти і досягнення її внутрішньоєдиної консолідації.

Мета статті – на основі матеріалів архівних фондів розкрити конфлікти Київської митрополічної кафедри та Києво-Печерської лаври у XVIII ст., основою яких послужив спір за монополію на київське друкарство.

Важливим питанням для Києво-Печерської лаври, у розпорядженні якої була єдина в Києві і найпотужніша в Україні друкарня, було збереження монопольного права на друк і продаж книг, яким монастирське керівництво особливо дорожило. У 1730 р. Печерський архімандрит Роман Копя подав у Колегію іноземних справ чолобитну про заборону продажу книг зарубешної печаті на тій підставі, щоб «уняти для розмноження своєї ереси такіе книги і под именем печерские лавры печатать не могли» [8, арк. 1–1зв]. Йшлося про книги Почаївської уніатської друкарні, яка в цей час розгорнула активну діяльність.

Конкуренцію лаврському друкарству могла б створити також друкарня, створена при Київській митрополічній кафедрі. Відомо дві таких спроби їх започатку-

вання – за митрополитів Тимофія Щербацького і Арсенія Могілянського, яким Лавра активно протистояла.

У 1752 р. Київський митрополит Тимофій Щербацький подав у Колегію іноземних справ через свого уповноваженого – архімандрита Густинського монастиря Пахомія Вітвицького – чолобитну щодо відновлення давньої юрисдикції Київської митрополії, одним із пунктів якої було відкриття друкарні при Київській митрополічній кафедрі [6, арк. 7–10]. Це загрожувало серйозними збитками Печерській друкарні, тому Лавра підготувала свою контр-чолобитну, яку подала у вересні того ж року. Головними її аргументами були незаконність претензій київського архієрея і недоцільність заснування в Києві іншої друкарні. Також було звернено увагу на необґрунтованість позицій архієрейського уповноваженого: «И то он, архимандрит Пахомий, уповательно, за несовершенным знанием грамот, упомянутых в сказке его, преосвященным митрополитом киевским данных, и достоверно не исправляясь, тоєю своею сказкою, якобы лавра киевская и епархия Черниговская под властью и послушанием митрополитов Киевских – Варлаама Ясинского и Иоасафа Кроковского, також и типографии тамошние в ведомо означенных митрополитов состояли (чего доказать ничим не может), показал погрешительно и прибавил сверх написанного в данных упомянутым митрополитам грамотах вышписанние речи вымышленно» [6, арк. 8].

Обидві сторони конфлікту намагалися не розголушувати свої плани, зокрема Софроній Тернавот пізніше у листі з Москви 9 грудня 1753 р. попереджав Печерського архімандрита, щоб особи із печерської братії не передавали конфіденційної інформації оточенню Тимофія Щербацького, яку він міг використати на свою користь [6, арк. 7бзв].

На першому етапі протистояння перевага була на боці митрополита Тимофія Щербацького, який 10 вересня 1752 р. представив у Санкт-Петербурзі через Пахомія Вітвицького свою нову чолобитну, на цей раз спеціально присвячену питанню відкриття друкарні при архієрейській кафедрі [6, арк. 2зв–4]. Тому адміністрація Печерського монастиря вирішила відправити в столиці Російської імперії «для хождения» своїх стряпчих – довірених осіб, які б постійно контролювали ситуацію у вищих владних колах, паралізували дії архієрейського уповноваженого і забезпечили успіх лаврських чолобитних. Такими особами стали ієромонахи Софроній Тернавот, який уже мав досвід столичних адміністративних відряджень, та намісник приписного до Лаври Свенського Брянського монастиря Ієрофей. Для забезпечення справи їм надали нову чолобитну від керівництва Лаври, інструкцію щодо дій у столиці, а також рекомендаційні листи до впливових духовних і світських осіб та подарунки для них.

З весни і до кінця 1753 р. лаврські духовні особи перебували в Москві, де на той час перебував Синод

та імператорський двір. Особливі надії вони покладали на вихідців із печерської братії, які перебували на духовній службі в Росії, у першу чергу на архієпископа Московського і Севського та члена Синоду Платона Малиновського, в резиденції якого вони й зупинилися. За допомогою Малиновського і графа Олексія Розумовського лаврські уповноважені змогли потрапити на прийом до імператриці. Вони особисто передали імператриці чолобитну від Лаври. Як описував ці обставини ієромонах Софроній Тернавіот у листі до Печерського архімандрита Луки Білоусовича 15 червня 1753 р., «многомошним сіятелнейшого графа Алексея Григорієвича ходотайством Ея Императорскому Величеству, Всемилостивейшей Государыне, ми купно з отцем наместником Іерофеєм и великим патроном святяга лавры преосвященным Платоном, архієпископом московским, представленіи были в маленькой головинской церкви, где всеподданейше вашей архипастирской святини доношеніе отцем наместником Іерофеєм все-нижайше подано, и презенты доволніе с книг поднесены, которіе всемилостивейше принятъ соизволила» [6, арк. 20зв].

Окрилені милостивим царським прийомом, лаврські адвокати були переконані в успіху справи. Проте митрополит Тимофій Щербацький зусиллями своїх уповноважених здобув підтримку чиновників Колегії іноземних справ та більшості членів Синоду і йому вдалося отримати синодальну грамоту на заведення друкарні [1, Приложение, с. 197–207]. «По всему видимо, – писав 15 червня 1753 р. у цьому зв'язку Софроній Тернавіот, – великими дарами преосвященній их обдарил, что на наши и смотреть не хотят» [6, арк. 20зв–21].

Проте Софроній Тернавіот, використавши свої зв'язки з царським духівником Ф. Я. Дубянським, князем М. Ю. Трубецьким, графом П. І. Шуваловим та іншими впливовими особами, яких він щедро обдарував іконами та виданнями Києво–Печерської друкарні, добився в грудні 1753 р. нової аудієнції в імператриці Єлизавети, яка остаточно вирішила справу на користь Лаври, про що, зокрема, повідомив Луку Білоусовича намісник Єрофей [6, арк. 53–53зв].

Варто зазначити, що в процесі своєї діяльності Софроній Тернавіот неодноразово виявляв власну ініціативу. Так, за порадою доброзичливців Лаври, Тернавіот радив Печерському архімандриту скласти нову чолобитну про надання Лаврі жалуваної грамоти, яка б підтверджувала всі права і привілеї Лаври, але, отримавши її, у своєму листі до Луки Білоусовича від 18 липня 1753 р. звернув увагу на те, що у ній йшлося лише про те, щоб не допустити заведення нової друкарні [6, арк. 38]. У тому самому листі Тернавіот виклав Печерському архімандриту план своїх дій у протистоянні з митрополитом Тимофієм Щербацьким, зокрема повідомив, що він вибрав із грамоти Петра I, даній Києво–Печерській лаврі у 1719 р. [4, Приложение 17], «клятвенніе завещанія царскіе и патріаршіе преосвященным митрополитам в оной положенніе» і склав «маленькой экстракти», який збирався вручити Маврі Шуваловій як наближеній до імператриці Єлизавети [6, арк. 38–38зв].

Залишившись після отримання Тимофієм Щербацьким синодальної грамоти наодинці (ієромонах Ієрофей

за станом здоров'я повернувся до свого Свенського монастиря), Тернавіот продовжував шукати способи виправити справу: просив Печерського архімандрита прислати нову чолобитну з протестом проти дій Синоду, написав листа графині М. Шуваловій, в якому виклав всі обставини видачі Тимофію Щербацькому синодальної грамоти, і передав їй зібрані ним копії жалуваних грамот Лаврі [3, с. 17–118]. Добившись за допомогою благодійників Лаври необхідної грамоти від імператриці, Тернавіот на цьому не заспокоївся, а доклав усіх зусиль для того, щоб митрополит Тимофій не міг скористатися наданою йому Синодом грамотою. Для цього він скористався надісланими йому з Лаври книгами – «канониками» печерського друку. Як описував Софроній Тернавіот у черговому листі до архімандрита Луки імператорську аудієнцію, «канонниками же ея величество, будучи доволна, благодарить вашему яене в Богу високопреподобію изволила. По врученіи оних, впавши я ея величеству в ноги, просил височайшей грамоти на утверждєніе кіево–печерской типографіи, представляя, что преосвященній митрополит данную от святейшого синода грамоту увезл з собою в Кіев и оная может быть кіево–печерской типографіи вредителна, понеже височайший вашего императорского величества изустній указ нигде не записан, что оная синодальная грамота уничтожена» [8, арк. 18]. Тому Тернавіот просив, щоб було повелено відібрати у Київського митрополита синодальну грамоту.

У вирішенні справи на користь Лаври значну допомогу надав архієпископ Московський і Севський Платон Малиновський, який був єдиним членом Синоду, хто підтримував Лавру у конфлікті з Київським митрополитом. У своєму листі до Луки Білоусовича, підкреслюючи зусилля Софронія Тернавіота, Малиновський зазначав: «что по делам святяга обители (паче же о типографіи), при неусипном пречестнаго отца Софронія старательстве, и я, сколько могу, вспомошествовую, и где надлежало, много в том как словесно, так и письменно спорил» [6, арк. 28]. Зауважуючи заслуги Платона Малиновського у відстоюванні монополії лаврського друкарства, намісник Ієрофей у листі до Печерського архімандрита від 18 серпня 1753 р. називав Малиновського «милостивым и изящнейшим единым нелицемерным патроном нашим, ни единых благ от нас [не] требующим» [6, арк. 41].

У 60–х роках XVIII ст. лаврським уповноваженим знову доводилося відстоювати монополію друку Києво–Печерської лаври. Київський митрополит Арсеній Могилянський зробив спробу відкрити друкарню при Києво–Софійському кафедральному соборі, включивши таємно від Лаври у відправлені в Комісію Нового Уложення від київського духовенства пункти питання про відкриття друкарні при митрополичій кафедрі, що загрожувало серйозною конкуренцією лаврській друкарні і, як наслідок, втратою прибутків. Довідавшись про наміри митрополита, Духовний собор Лаври підготував чолобитну на ім'я імператриці Катерини II, де зазначалося, що «ежели же и ныне от оной Кіевской кафедры в пункты внесено да и принято будет о имени ей типографіи прошеніе, то немалая заходит нам нижайшим опасность, потому что лаврская старинная типографія высокомонаршими и патріаршескими грамотами, как и в 3–м пункте о лаврских выгодах

изяснено, утвержденная, чрез то может иметь в печатаніи книг препятствие и помешательство» [7, арк. 7–7зв].

Представити чолобитну імператриці і контролювати справу в Синоді було доручено лаврському ієромонаху Калісту. У даному випадку Лавра скористалася тим, що саме йому було доручено відправити в столицю накази на Комісію Нового Уложення від Київської єпархії [2, с. 49–50]. Окрім того, Печерський архімандрит дав розпорядження ієромонаху Калісту зняти копію проекту і знайти благодійників, які б підказали, «каким бы удобнее образом по означенной катедральной просьбе возможно учинить препятствие и доставить сего по комиссии о уложенію, дабы одной по прежнему утверждено быть типографии в Киево-печерской лавре» [7, арк. 17зв]. Причому зазначалося, що всю інформацію необхідно тримати у великому секреті, особливо від тих членів Синоду, які б могли сприяти Київському митрополитові.

У справі значаться реєстри членів Малоросійської колегії та інших впливових осіб, яким Каліст мав передати листи від імені Печерського архімандрита [7, арк. 35, 51]. Зокрема, в листі до Г. А. Полетики від 8 вересня 1768 р. значилося, що Лавра сподівається на його прихильність як депутата в Комісію від України, і просила «оказывать в пользу оная благодетельство» [7, арк. 37].

Доповідаючи про свою діяльність, лаврський повірений Каліст у листі від 16 червня 1768 р. повідомляв Лавру, що йому не вдалося повністю скопіювати пункти наказів. В Синоді «велели ничего не выписывать» і тому він «с великим трудом» зміг скопіювати лише 4 пункти, які стосувалися Лаври і Печерської друкарні («усмотрено мною вредительных святой нашей Лавре») [7, арк. 19–19зв].

Утім, спроба Арсенія Могилянського позбавити Лавру її монополії на друкарство в Києві також не вдалася. З одного боку, діяльність Комісії Нового Уложення не завершила своєї роботи і більшість позицій українського духовенства залишилися не реалізованими. З іншого боку, до відстоювання своїх монопольних прав керівництво Лаври залучило своїх численних благодійників, зокрема, нововисвяченого єпископа Тобольського і Сибірського Варлаама Петрова та його брата – єпископа Тверського і Кашинського Гавриїла, котрий прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі [7, арк. 45].

Отже, в обох конфліктних ситуаціях між провідними київськими церковними осередками питання було вирішено на користь Києво-Печерської лаври, у захисті інтересів якої стояли високоосвічені і досвідчені церковні діячі та авторитетні покровителі із печерської братії. В процесі вирішення справ на рівні вищих державних і церковних установ Російської імперії лаврські адвокати використовували весь арсенал засобів для налаштування на свій бік впливових осіб.

Наведені приклади засвідчують, що між окремими інституціями Православної Церкви в Україні XVIII ст. не було єдності. Зокрема, Київський митрополит неодноразово намагався підпорядкувати собі Києво-Печерську лавру, яка, маючи статус ставропігійного монастиря, вела себе незалежно, у тому числі й у питаннях книгодрукування. Загалом це мало негативні наслідки для українського суспільства, позаяк роз'єднаність еліт полегшувало російському імперському режиму нівелювати українську державну

і церковну самобутність. Відповідно, конфлікт корпоративних інтересів провідних київських церковних інституцій послужив деструктивним чинником консолідації української церковної еліти ранньомодерної доби.

Список використаних джерел

1. Болховитинов Евгений. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии / Евгений (Болховитинов). – К., 1825. – 291 + 272 с.
2. Орловский П. К истории малорусского духовенства / П. Орловский // Киевская старина. – 1896. – Т.LIV. – С.50–54.
3. Титов Ф. И. К истории Киевской Академии XVII – XVIII вв. Кн. III. Воспитанники Киевской Академии на службе в Киево-Печерской лавре. – К., 1913. – 182 с.
4. Титов Ф. И. Русский царствующий дом Романовых в отношении его к Киево-Печерской лавре. – 1913. – 173 с. Приложение №17.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.128. – Оп.1 друк. – Спр.8.
6. Там само. – Оп.1 друк. – Спр.37.
7. Там само. – Оп.1 друк. – Спр.135.
8. Там само. – Оп.2 черн. – Спр.28.

References

1. Bolhovitinov Evgenij. Opisanie Kievo-Sofijskogo sobora i kievskoj ierarhii / Evgenij (Bolhovitinov). – K., 1825. – 291 + 272 s.
2. Orlovskij P. K istorii maloruskogo duhovenstva / P. Orlovskij // Kievskaja starina. – 1896. – T.LIV. – S.50–54.
3. Titov F. I. K istorii Kievskoj Akademii XVII – XVIII vv. Kn. III. Vospitanniki Kievskoj Akademii na sluzhbe v Kievo-Pecherskoj lavre. – K., 1913. – 182 s.
4. Titov F. I. Russkij carstvujushhij dom Romanovyh v otnoshenii ego k Kievo-Pecherskoj lavre. – 1913. – 173 s. Prilozhenie №17.
5. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy v m. Kyjevi. – F.128. – Op.1 dрук. – Spr.8.
6. Tam samo. – Op.1 dрук. – Spr.37.
7. Tam samo. – Op.1 dрук. – Spr.135.
8. Tam samo. – Op.2 chern. – Spr.28.

Kagamlyk S. R., Phd, senior researcher, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kagam@i.ua

Kyiv Metropolia against the Pechersk Lavra: a dispute over a monopoly on Kyiv printing as a destructive factor in the consolidation of the Ukrainian Clerical elite of the early modern age

The article, on the basis of archive funds, aims at revealing the conflicts between the Kyiv Metropolia and the Kiev-Pechersk Lavra in the XVIII century, based on the dispute over the monopoly on the Kyiv printing. It also explores the attempts of Kyiv Bishops Timofii Shcherbatsky and Arsenii Mohyliansky to open their own printing presses at the Kyiv Metropolia and the actions of the leadership of the Kyiv Pechersk Lavra in protecting the publishing privileges of the Pechersk Printing House as the only publishing house in Kyiv. Both sides tried to succeed with the help of special commissioners who served as church advocates in the capital cities of the Russian Empire. The article concludes that the conflict of the corporate interests of the top Kyiv church institutions served as a destructive factor in the consolidation of the Ukrainian ecclesiastical elite of the early modern era.

Keywords: Kyiv Metropolia, Kiev-Pechersk Lavra, clerical elite, Kyiv printing, consolidation, destructive factor.

* * *

УДК 130.1

Заторський Н.,
докторант богослов'я в університеті м. Фрібур
(Швейцарія), o_nazarj@yahoo.de

ІНШОМОВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В «ПОСЛАННІ МИСАЙЛА»

На підставі аналізу тексту наявних списків «Послання Мисайла» автор виявляє ті запозичення з інших мов, які були присутні вже в архетипі грамоти й відображають зміни, що відбулися у слововжитку провідної верстви руського суспільства після входження територій України-Русі до складу Корони Польської та, насамперед, Великого князівства литовського, де й постоило послання. Основну увагу звернено на ті словоформи, які не засвічені зовсім або